

Розділ XVII

ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У РАННЬОМУ ДОРОСЛОМУ ВІЦІ

Лариса Журавльова, доктор психологічних наук,
професор, проректор, завідувач кафедри історії, політології та
психології, Житомирський національний агроекологічний університет
Марина Романова, аспірантка кафедри історії, політології
та психології, Житомирський національний агроекологічний університет
УДК 159.922.6

Досліджується екологічна свідомість чоловіків та жінок раннього дорослого віку, що мають вищу та середню спеціальну освіту. Вивчаються статеві особливості розвитку та детермінація екологічної свідомості. Досліджуються особливості розвитку самоактуалізації особистості ранньої дорослості. Знаходяться взаємозв'язки між рівнем самоактуалізації та структурними компонентами екологічної свідомості.

Ключові слова: екологічна свідомість, особистість раннього дорослого віку, ціннісні орієнтації, екологічна спрямованість, екологічні потреби, самоактуалізація особистості.

Исследуется экологическое сознание мужчин и женщин раннего взрослого возраста, имеющих высшее и среднее специальное образование. Изучаются половые особенности развития и детерминации экологического сознания. Исследуются особенности развития самоактуализации личности ранней взрослости. Находятся взаимосвязи между уровнем самоактуализации и структурными компонентами экологического сознания.

Ключевые слова: экологическое сознание, личность раннего взрослого возраста, ценностные ориентации, экологическая направленность, экологические потребности, самоактуализация личности.

Ecological consciousness of men and women of early adulthood with higher and special secondary education is investigated. The sexual features of development and determination of ecological consciousness are studied. The features of development of self-actualization of personality of the early adulthood are probed. The relationships between the level of self-actualization and structural components of ecological consciousness are investigated.

Key words: ecological consciousness, personality of the early adulthood, values, ecological orientation, ecological needs, self-actualization.

Сучасний стан екології загострює загальну проблему людського буття. Екоцентризм виступає більш прогресивним світоглядом у порівнянні з антропоцентризмом і передбачає гармонійне ставлення особистості до довкілля, як до рівноцінного суб'єкта взаємодії у системі «людина — природа», та допомагає людству вижити у ситуації екологічної кризи [1; 8].

Упродовж останніх десятиріч значна частка зарубіжних та українських дослідників звертається до проблеми пошуку механізмів та закономірностей становлення екологічної свідомості особистості

(А. Алдашева, О. Білоус, Е. Гірусов, О. Грезе, С. Дерябо, А. Львовичкіна, В. Медведєв, В. Моляко, В. Панов, В. Скребець, Т. Юркова, В. Ясвін та ін.). Суттєвою особливістю сучасних психологічних досліджень є їх зосередження на становленні екологічної свідомості в юнацькому віці (О. Грезе, 2009) та визначенні місця екологічних цінностей в системі цінностей суб'єктів трудової діяльності (О. Білоус, 2006). Проте вивчення статевої особливості екологічної свідомості особистості раннього дорослого віку не отримало належного відображення у наукових розробках. Немає джерел на цих авторів у списку.

Водночас особистість ранньої дорослості, що перебуває в процесі професійного становлення, є діяльним суб'єктом у системі «людина — природа», для якого властиве прагнення до самоактуалізації. Під самоактуалізацією, зазвичай, розуміється збалансоване та гармонійне розкриття всіх сторін особистості та їхнє використання у вирішенні проблеми пошуку свого місця у природній і соціальній структурах [3, с. 120]. Дорослі, що мають високий рівень самоактуалізації, виступають зразками психічного здоров'я, здатні приймати себе, оточуючих і природу такими, якими вони є [7, с. 515, 520]. Якісна своєрідність самоактуалізації ґрунтується на ціннісних орієнтаціях особистості. Сформовані системи ціннісних орієнтацій та потреб особистості спрямовують її діяльність у певному напрямі. У свою чергу екологічні потреби, спрямованість та цінності визначають відповідний рівень розвитку екологічної свідомості дорослої особистості.

Висвітлюючи перспективи розвитку екологічної свідомості, науковці підкреслюють необхідність поєднання західного способу мислення, що є пануючим у самосвідомості сучасної особистості, зі східним [8]. У гендерному аспекті східний тип мислення асоціюється з особливостями самосвідомості жінок, а західний — з особливостями самосвідомості чоловіків. У зв'язку з цим вивчення рівня екологічної свідомості особистості чоловіків і жінок, як ідеальних моделей, відповідно західного та східного типів мислення, у ранньому дорослому віці є досить **актуальним**.

Метою нашого дослідження є вивчення детермінуючих чинників розвитку екологічної свідомості особистості раннього дорослого віку.

Передбачалося, що детермінація структурних елементів екологічної свідомості (потреб, спрямованості, цінностей) має особистісні (самоактуалізація), гендерні (ідеальні моделі, відповідно західного та східного типів мислення) та соціально зумовлені (рівень освіченості) особливості.

Розв'язувалися такі *завдання*: а) вивчення екологічних потреб, спрямованості та цінностей чоловіків та жінок ранньої дорослості, в тому числі з різним рівнем освіченості; б) дослідження гендерних особливостей розвитку їх самоактуалізації; в) знаходження кореляційних взаємозв'язків між зазначеними вище феноменами.

Для забезпечення репрезентативності вибірки дослідження проводилося з чоловіками та жінками, що різняться соціальним статусом, освітою (мають вищу чи середню спеціальну освіту) та працюють у різноманітних сферах діяльності. Вік респондентів становив від 21 до 30 років.

Загалом дослідженням було охоплено 73 респонденти таких категорій: 36 чоловіків (18 з вищою та 18 з середньою спеціальною освітою) і 37 жінок (18 з вищою та 19 з середньою спеціальною освітою).

Застосовувалися такі **методи дослідження**: адаптована методика діагностики міри задоволеності основних потреб [6, с. 624—626]; адаптована методика спрямованості особистості Б. Басса [6, с. 563—569]; методика «Ціннісні орієнтації» А. Моткова та Т. Огневої (варіант 2) [4]; методика діагностики самоактуалізації особистості А. Лазукіна в адаптації Н. Каліної [2].

Дослідження проводилось у п'ять етапів. *На першому етапі* проводилася діагностика міри задоволеності чоловіками та жінками екологічних потреб [6, с. 624—626]. Для цієї мети систему основних потреб, за А. Маслоу, що охоплює матеріальні потреби, потреби в безпеці, соціальні потреби, потреби у визнанні та потреби у самовираженні, було доповнено блоком потреб екологічної тематики: «досягти гармонії з природою», «відчувати і розуміти навколишній світ», «піклуватися про рослини і тварин». Для визначення міри задоволеності потреб чоловіками та жінками підраховувалася сума балів кожного з шести блоків, обчислювалось їх середнє арифметичне, знаходився відносний показник представленості екологічних потреб у потребовій сфері, а також ранг блоку екологічних потреб серед шести їхніх типів.

Другий етап дослідження було присвячено вивченню екологічної спрямованості особистості раннього дорослого віку. Варіанти закінчення кожного твердження орієнтаційної анкети, за допомогою яких визначаються три типи спрямованості особистості (на себе, на спілкування, на справу), було доповнено екологічно спрямованим варіантом закінчення твердження. Респонденти ранжували перелік типів спрямованостей кожного твердження у порядку спадання їхньої суб'єктивної значущості

від 3 до 0 балів. Підраховувалася сума балів по кожному з чотирьох блоків, обчислювалось їхнє середнє арифметичне, знаходився відносний показник представленості екологічної спрямованості особистості серед усіх типів спрямованості, а також ранг екологічної спрямованості чоловіків та жінок у системі чотирьох типів спрямованості загалом.

Третій етап дослідження було присвячено вивченню особливостей розвитку ціннісних орієнтацій особистості ранньої дорослості. У блоці внутрішніх цінностей визначалися міри значущості та реалізації екологічних цінностей особистості за п'ятибальною шкалою. Обчислювалось середнє арифметичне показників мір значущості та реалізації екологічних цінностей чоловіків і жінок раннього дорослого віку.

На *четвертому етапі* досліджувались особливості самоактуалізації особистості ранньої дорослості. Діагностувався загальний рівень самоактуалізації та відносна представленість кожної з ознак самоактуалізації особистості за 11 шкалами: орієнтація в часі, цінності, ставлення до природи людини, потреба в пізнанні, креативність, автономність, спонтанність, саморозуміння, аутосимпатія, контактність і гнучкість при спілкуванні. Знаходилося середнє арифметичне зазначених вище показників.

П'ятий етап дослідження було присвячено знаходженню кореляційних взаємозв'язків між показниками міри задоволення екологічних потреб, спрямованості, ціннісних орієнтацій та рівнем розвитку самоактуалізації особистості ранньої дорослості за допомогою лінійного кореляційного аналізу Пірсона [6].

Результати дослідження та їх обговорення. Отримані результати **першого етапу дослідження** показали (див. табл. 1), що міра задоволеності екологічних потреб загалом у осіб ранньої дорослості перебувають у зоні часткової незадоволеності ($\bar{X} = 19,0$ бали). При цьому показники зазначеної міри вищі у жінок, аніж у чоловіків (відповідно, $\bar{X}_{\text{ж.}} = 20,4$ бали, $\bar{X}_{\text{ч.}} = 17,7$ бали).

Таблиця 1 — Особливості міри задоволеності екологічних потреб чоловіків і жінок з вищою і середньою спеціальною освітою

Рівень освіти	Показники міри задоволеності екологічних потреб	Стать респондентів		
		Чоловіки	Жінки	Загалом
Вища	$\bar{X}$ (бали)	17,3	23,5	20,4
	%*	11,3	15,4	13,3
	ранг**	4,6	3,7	4,2
Середня спеціальна	$\bar{X}$ (бали)	12,8	22,3	17,7
	%*	8,4	14,6	11,6
	ранг**	5,3	4,1	4,7
Загальна вибірка	$\bar{X}$ (бали)	15,1	22,9	19,0
	%*	9,9	15,0	12,4
	$\bar{X}$ ранг**	4,9	3,9	4,4

Примітки: * — від загальної суми показників (153) міри задоволеності потреб; ** — ранг блоку екологічних потреб серед 6 блоків потреб.

Оскільки необхідність задоволення зазначених потреб зумовлює розвиток екологічної спрямованості особистості, тому рівень розвитку екологічної свідомості у жінок має бути вищим, ніж у чоловіків.

Виявлено досить великий розмах показників міри задоволення екологічних потреб ($W = 10,7$ бали). Ці показники перебувають у межах від $\bar{X}_{\text{min}} = 12,8$ бала у чоловіків з середньою спеціальною освітою до $\bar{X}_{\text{max}} = 23,5$ бала у жінок з вищою освітою. Порівнюючи показники міри задоволеності екологічних потреб у респондентів з різним рівнем освіченості, доходимо висновку, що чоловіки й жінки з вищою освітою мають більш розвинуту екологічну свідомість у порівнянні з особами, що отримали середню спеціальну освіту.

На *другому етапі дослідження* виявлено особливості екологічної спрямованості респондентів та їх залежність від статевої приналежності й освіченості (див. табл. 2).

Таблиця 2 — Особливості екологічної спрямованості чоловіків і жінок з різним рівнем освіти

Рівень освіти	Показники міри задоволеності екологічних потреб	Стать респондентів		
		Чоловіки	Жінки	Загалом
Вища	$\bar{X}$ (бали)	24,6	34,4	29,5
	%*	15,2	21,3	18,2
	ранг**	3,9	2,9	3,4
Середня спеціальна	$\bar{X}$ (бали)	21,7	27,8	24,8
	%*	13,4	17,2	15,3
	ранг**	3,7	3,7	3,7
Загальна вибірка	$\bar{X}$ (бали)	23,1	31,1	27,2
	%*	14,3	19,2	16,8
	$\bar{X}$ ранг**	3,8	3,4	3,6

Примітка: * — від загальної суми балів (162), ** — ранг серед 4 напрямів спрямованості особистості.

Показники екологічної спрямованості чоловіків і жінок загальної вибірки мають невисокі значення ($\bar{X} = 27,2$ бали, ранг $\bar{X} = 3,6$ серед чотирьох напрямів спрямованості), що свідчить про недостатній рівень сформованості їхньої екологічної свідомості. Серед окремих груп загальної вибірки найвищі показники спрямованості мають жінки ($\bar{X} = 31,1$ бала). Розмах показників екологічної спрямованості коливається в межах від $\bar{X}_{\min} = 21,7$ бала у чоловіків ранньої дорослості з середньою спеціальною освітою до $\bar{X}_{\max} = 34,4$ бала у жінок, які мають вищу освіту. Ці факти ще раз демонструють вплив певного рівня освіченості та гендерної приналежності на розвиток екологічної свідомості особистості. Східний тип мислення, притаманний самосвідомості жінок, зумовлює більш високий рівень екологічної спрямованості в порівнянні з західним типом мислення, що характеризує самосвідомість чоловіків [8].

Третій етап дослідження. Аналіз показників мір значущості та реалізації екологічних ціннісних орієнтацій (див. табл. 3) показав, що у жінок ці показники набагато вищі, аніж у чоловіків (відповідно, $\bar{X}_{\text{ж. знач.}} = 4,4$ бала, $\bar{X}_{\text{ч. знач.}} = 3,5$ бала та $\bar{X}_{\text{ж. реаліз.}} = 4,0$ бали, $\bar{X}_{\text{ч. реаліз.}} = 3,2$ бала).

Таблиця 3 — Особливості міри значущості та реалізації екологічних цінностей у чоловіків і жінок з вищою і середньою спеціальною освітою

Рівень освіти	Показники мір значущості та реалізації екологічних цінностей	Стать респондентів		
		Чоловіки	Жінки	Загалом
Вища	$\bar{X}$ знач. *	3,5	4,4	3,9
	$\bar{X}$ реаліз. **	3,4	4,1	3,8
Середня спеціальна	$\bar{X}$ знач. *	3,5	4,3	3,9
	$\bar{X}$ реаліз. **	3,0	3,9	3,5
Загальна вибірка	$\bar{X}$ знач. *	3,5	4,4	3,9
	$\bar{X}$ реаліз. **	3,2	4,0	3,6

Примітки: * — міра значущості цінностей; ** — міра їх реалізації.

Рівень освіти впливає лише на показники міри реалізації екологічних цінностей: у осіб з вищою освітою ці показники вищі порівняно з респондентами, які отримали середню спеціальну освіту (відповідно, $\bar{X}_{\text{реаліз.}} = 3,8$ бала, $\bar{X}_{\text{реаліз.}} = 3,5$ бала). Показники міри значущості екоцінностей не залежать від освіченості чоловіків і жінок ранньої дорослості.

Аналізуючи результати дослідження стосовно загальної вибірки, доходимо висновку про невисокі показники мір значимості та реалізації екологічних цінностей в осіб ранньої дорослості

($\bar{X}_{\text{знач.}} = 3,9$ бали, $\bar{X}_{\text{реаліз.}} = 3,6$ бали). Цей факт визначає необхідність проведення психокорекційної роботи з розвитку екологічної свідомості у чоловіків (у першу чергу) і жінок раннього дорослого віку.

На *четвертому етапі* дослідження визначались особливості самоактуалізації чоловіків та жінок. Виявлено, що особистості раннього дорослого віку властиві середні показники представленості загального рівня самоактуалізації (52%). До того ж у всіх чоловіків та осіб загальної вибірки з вищою освітою ці показники вищі, ніж у жінок і осіб, що мають середню спеціальну освіту. Така ж тенденція спостерігається і при порівнянні показників окремих шкал-ознак актуалізації особистості. Винятком є показники значень таких шкал самоактуалізації: а) «гнучкість у спілкуванні», тому що жінки, незалежно від рівня освіти, продемонстрували більш високий рівень сформованості цієї ознаки, аніж чоловіки (відповідно, 52 і 49%); б) «цінності», тому що жінки з вищою освітою мають кращі показники (59%), порівняно з іншими респондентами; в) «ставлення до природи людини» — жінки з середньою спеціальною освітою показали найкращий результат (49%, порівняно з 46 у чоловіків з вищою освітою та 37%, які мають жінки з вищою освітою і чоловіки з середньою спеціальною освітою); г) «креативності» — жінки з вищою освітою продемонстрували більш високий рівень сформованості цих ознак самоактуалізації в порівнянні з іншими респондентами (58%, порівняно з 56 у чоловіків з вищою освітою, 54 у чоловіків з середньою освітою та з 50%, які мають жінки з середньою спеціальною освітою).

Що стосується загальної вибірки, то найвищі показники шкал-ознак самоактуалізації виявлено за шкалою «орієнтація у часі» (56%). Цей факт свідчить про те, що більшості людей раннього дорослого віку притаманне вміння жити сьогоденням, не відкладаючи свого життя «на потім» і не знаходячи порятунку у минулому [2]. Найнижчі показники самоактуалізації (42%) спостерігаємо за шкалою «ставлення до природи людини». Саме тому подальша психокорекційна робота з дорослими повинна спрямовуватися, перш за все, на формування гармонійних міжособистісних стосунків, симпатії до оточуючих, правдивості, доброзичливості. Адже кожна людина та її оточуючі є невід'ємними складовими Всесвіту і потребують гідного ставлення один до одного [8].

На *п'ятому етапі* дослідження, насамперед, визначався кореляційний взаємозв'язок між екологічними потребами, спрямованістю, цінностями як компонентами екологічної свідомості особистості (див. табл. 4). Виявлено достовірні взаємозв'язки між зазначеними компонентами екологічної свідомості респондентів загальної вибірки, що засвідчує цілісність та гармонійність самосвідомості особистості раннього дорослого віку. При цьому система структурних компонентів екологічної свідомості чоловіків є більш гармонійною, порівняно з жінками.

Таблиця 4 — Показники кореляційних взаємозв'язків між компонентами екологічної свідомості чоловіків і жінок з вищою та середньою спеціальною освітою

Освіта	Стать	Показники кореляції (r)				
		Потреби — спрямованість	Потреби — значущість цінностей	Спрямованість — значущість цінностей	Потреби — реалізація цінностей	Спрямованість — реалізація цінностей
Вища	Ч.	0,639**	0,592**	0,395	0,441	0,316
	Ж.	0,669**	0,490*	0,462	0,135	0,170
	З.	0,676***	0,483**	0,506**	0,367*	0,335*
Середня спеціальна	Ч.	0,621**	0,360	0,499*	0,379	0,280
	Ж.	0,654**	0,175	0,395	0,202	0,418
	З.	0,665***	0,385*	0,512**	0,435**	0,424**
Загальна вибірка	Ч.	0,601***	0,469**	0,445**	0,444**	0,309
	Ж.	0,645***	0,307	0,412*	0,172	0,294
	З.	0,676***	0,483***	0,506***	0,411***	0,398***

Примітки: 1. Ч. — чоловіки. Ж. — жінки. З. — загалом. 2. * — $p < 0,05$, ** — $p < 0,01$, *** — $p < 0,001$.

В результаті дослідження взаємозв'язків між компонентами екологічної свідомості та рівнем розвитку самоактуалізації (включаючи її окремі шкали) виявлено таке:

— У чоловіків знайдено достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками міри значущості та реалізації екоцінностей і загального рівня самоактуалізації (відповідно, $r_{\text{ч.}} = 0,384, p \leq 0,05$; $r_{\text{ч.}} = 0,382, p \leq 0,05$); між показниками міри значущості та реалізації екоцінностей і шкали «креативність» (відповідно, $r_{\text{ч.}} = 0,355, p \leq 0,05$; $r_{\text{ч.}} = 0,346, p \leq 0,05$); між показниками міри задоволеності екологічних потреб і шкали «цінності» ($r_{\text{ч.}} = 0,334, p \leq 0,01$); між показниками, що стосуються компонентів екосвідомості, та шкали «орієнтація у часі» ($r_{\text{ч.}} (\text{орієнт. у часі} - \text{потреби}) = 0,542, p \leq 0,001$; $r_{\text{ч.}} (\text{орієнт. у часі} - \text{спрямованість}) = 0,439, p \leq 0,01$; $r_{\text{ч.}} (\text{орієнт. у часі} - \text{знач. цінностей}) = 0,473, p \leq 0,01$; $r_{\text{ч.}} (\text{орієнт. у часі} - \text{реаліз. цінностей}) = 0,514, p \leq 0,01$). Встановлено взаємозв'язки між показниками структурних одиниць екологічної свідомості чоловіків і загальним рівнем самоактуалізації ($r_{\text{ч.}} (\text{самоактуалізація} - \text{потреби}) = 0,324$, $r_{\text{ч.}} (\text{самоактуалізація} - \text{спрямованість}) = 0,239$, $r_{\text{ч.}} (\text{самоактуалізація} - \text{знач. цінностей}) = 0,384$); показниками екологічних цінностей і шкал «контактність» та «гнучкість у спілкуванні» (відповідно, $r_{\text{ч.}} = 0,290, r_{\text{ч.}} = 0,305$); показниками екологічних потреб і спрямованості та шкали «саморозуміння» (відповідно, $r_{\text{ч.}} = 0,288, r_{\text{ч.}} = 0,235$).

— У жінок знайдено достовірні кореляційні взаємозв'язки між показниками екологічної спрямованості та шкали «цінності» ($r_{\text{ж.}} = 0,343, p \leq 0,05$). Також взаємопов'язані показники екологічних потреб і спрямованості зі шкалою «креативність» (відповідно, $r_{\text{ж.}} = 0,288, r_{\text{ж.}} = 0,236$); показники екопотреб зі шкалою «цінності» ($r_{\text{ж.}} = 0,244$).

— Достовірні кореляційні взаємозв'язки у загальній вибірці встановлено між показниками екологічних потреб і спрямованості та шкали «цінності» (відповідно, $r_{\text{з.в.}} = 0,281, p \leq 0,05$; $r_{\text{з.в.}} = 0,261, p \leq 0,05$); між показниками екопотреб та шкали «креативність» ($r_{\text{з.в.}} = 0,239, p \leq 0,05$). Спостерігаються кореляційні взаємозв'язки між показниками міри значущості екологічних цінностей і спрямованості та шкали «гнучкість у спілкуванні» (відповідно, $r_{\text{з.в.}} = 0,173, r_{\text{з.в.}} = 0,151$); показниками експрямованості та шкали «креативність» ($r_{\text{з.в.}} = 0,189$). Знайдено негативний достовірний кореляційний взаємозв'язок між екологічною спрямованістю особистості та шкалою «потреби у пізнанні» ($r_{\text{з.в.}} = -0,260, p \leq 0,05$). Визначення чинників такої тенденції вимагає більш глибокого дослідження.

Отже, значення окремих шкал-ознак самоактуалізації можуть виступати особистісним чинником розвитку екологічної свідомості особистості раннього дорослого віку.

Висновки. Значущими складовими екологічної свідомості особистості раннього дорослого віку є її екологічні потреби, спрямованість та цінності.

Виявлено гендерні особливості розвитку екологічної свідомості. Жінки мають більш високий рівень її розвитку, порівняно з чоловіками, проте в останніх вона є більш гармонійною, порівняно з жінками.

Рівень освіти особистості є соціально обумовленим чинником розвитку її екологічної свідомості. В осіб з вищою освітою вона є більш розвиненою, порівняно з респондентами з середньою спеціальною освітою.

Особистісними чинниками розвитку екологічної свідомості особистості раннього дорослого віку є наступні ознаки самоактуалізації: цінності (загальна вибірка, чоловіки, жінки), креативність (загальна вибірка, чоловіки); загальний рівень самоактуалізації, орієнтація у часі (чоловіки).

Перспективу своїх подальших досліджень вбачаємо у вивченні онтогенетичної динаміки екологічної свідомості та її чинників, а також у розробленні психокорекційної програми з розвитку екологічної свідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — 480 с.
2. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. — М.: Рэфл-бук; К.: Ваклер, 1997. — С. 263–300.
3. Медведев В.И. Экологическое сознание: учебное пособие. — 2-е изд. доп. / В.И. Медведев, А.А. Алдашева. — М.: Логос, 2001. — 384 с.
4. Мотков О.И. Ценностные ориентации : методика; вар. 2 [Електронний ресурс] / О.И. Мотков, Т.А. Огнева. — М., 2008. — Режим доступу : <http://psychology.rsuh.ru/motkov.htm>
5. Немов Р. С. Психология : в 3 кн. — Кн. 3.: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики: учеб. для студ. высш. пед. учебн. Заведений / Р.С. Немов. — 4-е изд. — М. : Гуманитар. изд. центр «Владос», 2006. — С. 578–581.
6. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособ. / Д.Я. Райгородский — Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2002. — С. 563–569, 624–626.
7. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. — 3-е изд. — СПб.: Питер, 2011. — С. 494–495, 515–520 — (Серия «Мастера психологии»).
8. Шмалей С.В. Екологічна особистість / С.В. Шмалей — К.: Бібліотека офіційних документів, 1999. — С. 203–204.